

ДРАМАТУРГІЯ І ВИХОВНІ ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВЕРТЕПУ

У статті змальовано обрядовий реквізит українського вертепу; подано детальний опис архітектури (побудови) вертепних скриньок, “зірки”; розкрито драматургію вертепної дії, дано характеристику музичному супроводу, тексту та дійшовим особам.

Ключові слова: вертепна скринька, “шопка”, “бетлем”, “зірка”, “свята” і “народна” частини вертепу.

Останніми роками, коли помітно підвищився загальний рівень поваги до історичного минулого народу, вертепна драма, дещо принижена за радянських часів, нині відтворюється і поширюється по всій Україні. У вертепі ми знаходимо яскраве відображення нашої історії, культури, у ньому сконцентровані найприкметніші особливості драматургії, музики, побуту, архітектури, етнопедагогіки.

Серед дослідників українського вертепу варто згадати І.Франка, Є.Марковського В.Резанова О.Кисіль, І.Волицьку. Значну увагу окресленій проблемі приділив Й.Федас.

Мета статті – на основі аналізу різновидів вертепних дійств у різних етнографічних районах України визначити його виховні функції у формуванні особистості сучасного школяра.

У низці видань вертепом називають легеньку, зручну для перенесення хатку (сцену) на два яруси: верхній – це Вифлеєм, у якому відбувалося Христове народження, і нижній, де виконувалися комічні сцени з народного життя. Однак слід зазначити, що історико-художнє розмаїття побутуючого обрядового реквізиту різдвяної драми українців якимось не помічалось, достеменно не досліджувалося. На вертепні ясла, зірки, маски, костюми дивилися виключно як на атрибути релігійного культу. На усунення цих недоліків було спрямоване пропоноване дослідження, яке в даний час є досить актуальним.

Найдавніша спроба визначення вертепу належить до 80-х років XVIII ст., і зробив її А.Шафонський. У своїй праці, підготовленій 1786 р., він писав: “Дячки приходських церков, особливо в містах і містечках, носять протягом усього тижня того ж свята надвечір по дворах з дерева і паперу зроблений будиночок для зображення Вифлеєму, де ляльками показують подію, що була після різдва Христового, при чому співають різні пісні, які пояснюють цю велику в світі пригоду. Цей будиночок називається вертеп” [10, с.28]. Як бачимо, трактування досить поширене, бо в ньому зафіксовані відомості про виконавців, час, зміст, архітектуру вертепу.

Вертеп, з яким ходили спудеї, бурсаки, а згодом і ремісники та селяни по майданах, ярмарках, хатах найзаможніших господарів, – це велика, більш як два аршина висотою і півтора аршина шириною (1 аршин = 70 см), дерев’яна коробка, виготовлена з тонких дощок та картону.

Етнограф М.Маркевич докладно описав вертеп другої половини XIX століття: “Наш вертеп є похідним будиночком з двома поверхами. Зроблений він з тоненьких дощок і картону. Верхній поверх має балюстраду, за балюстрадою відбувається містерія: це Вифлеєм. На нижньому поверсі – трон царя Ірода; долівку обклеєно хутром для того, щоб не видно було щілин, якими рухаються ляльки. Кожну ляльку

прикріплено до дроту; під долівкою є кінець цього дроту: за цей кінець, притримуючи ляльку, вертепник уводить її у двері і водить у напрямку, який для неї необхідний. Розмова від імені ляльок відбувається поміж дячками, співаками й бурсаками то пискливим голосом, то басом – відповідно до потреби. Вся друга частина вистави відбувається на нижньому поверсі” [3].

За архітектурою вертепні скриньки можна поділити на два типи, які нагадували сільську хату та церкву.

Кожна скриня має свої зовнішні особливості, зумовлені впливом відповідного соціального середовища. Наприклад, Галаганівська скриня, що знаходилася в маєтку Галаганів, нагадує панський будиночок.

Куп'янська скриня, реконструйована за радянської доби, різко контрастує з Галаганівською. Як витвір народного середовища, нагадує селянську хатку з характерною зовнішньою скромністю та простотою. Верхня сцена, де колись розігрувалось релігійне дійство, тепер значно зменшена, що пов'язано з ідеологією того часу, а саме колишнє релігійне дійство набуло нового атеїстичного змісту.

Славутинська скриня відрізняється яскравим оформленням, насиченістю кольорів. Збереглися елементи церковних атрибутів, наприклад, “на даху скринька має з боків по скляній чотирикутній піраміді. Кожна з цих пірамід має всередині по невеличкому свічнику; в горі на кожній піраміді – по дерев'яній блакитній кулі, а на цих кулях стоїть по золотому невеличкому хресту, зробленому з дерева. Посередині між обома пірамідами на даху скриньки така сама блакитна куля, як і на пірамідах, а на неї спирається золотий півмісяць, теж з дерева...” [6, с. 36].

Вертепна скриня на Західній Україні, у тому числі й Карпатському регіоні, органічно ввійшла в обряд колядування і стала майже постійним атрибутом різдвяних обходів, як аналогічно “шопка” у поляків чи “бетлем” у чехів та словаків, “бетлегем” в угорців, “бетлехемул” у румунів, “батлейка”, “остлейка”, “яселка”, “вяртеп” у білорусів, “петрушка” у росіян. Скринька, з якою ходили колядники, являла собою здебільшого модель різдвяних ясел і мала декілька синонімічних назв. У галицькій частині незалежно від етнографічних зон вживалися паралельно терміни як власне “вертеп”, так і “яселка”, “шопка”, “капличка”. Дані поняття поширені і в низинній місцевості Галичини. Натомість серед етногруп гірського Закарпаття зустрічається поняття “бетлегем” (від Bethlehem – Віфлієм, місце народження Христа), хоча знову ж таки могли вживатися й інші слова – “вертеп” (на Гуцульщині, Бойківщині та прилеглих до них територіях), “віфлеєм”, “капличка” (на Лемківщині).

На противагу першому, другий тип вертепних скриньок користувався особливою популярністю в Карпатському краї. Найбільш детальний вигляд скриньки зафіксований на початку 30-х років на Закарпатті в Хусті. Її (“бетлегем”) виготовляли з дощок у вигляді церкви. Зверху обклеювали різнокольоровим папером. Нутро встеляли соломною, у яслі клали маленьку фігурку (дитину) з дерева або паперу. Біля ясел – Марія, Йосиф, маленькі ангели. Біля входу – три королі, які тримали в руках багаті дарунки [1, с.28].

Незважаючи на те, що і перший, і другий типи вертепних скриньок дуже зручні для розміщення та руху ляльок, вони використовувалися лише як ілюстрація до колядок із статичною картиною Різдва. Під час дійства головний герой твору, новонароджений Ісус, знаходиться ніби поза сценою, але зримо присутній як символ неминучого визволення поневоленого народу.

На Західній Україні існували й більш ускладнені моделі: ляльки кріпилися на диску, що обертався, створюючи ілюзію оживлення фігур. Їх виготовляли з дерева,

розмальовували й одягали відповідно до статі, віку, професії, національності та соціальної належності персонажа.

А ще, “вертепом” на Бойківщині та Гуцульщині називали “зірку”, як спрощену форму другого типу вертепних скриньок. У науковій літературі досить поширений погляд на “зірку”, як обрядовий аксесуар, що має близький зв’язок із ляльковим вертепом і може розглядатися як одна з його модифікацій. Підтвердженням цього погляду може бути і той факт, що в буковинській частині Гуцульщини, на Путильщині, “зірку”, яка входила до аксесуару колядників, і називали власне “вертепом” [2, с.28].

Вертеп і багатопророческа зірка – необхідні атрибути, з якими ввечері на Різдво Христове ходили студенти, бурсаки й інша молодь. Несли зірку, співали колядки, заходячи до хати господарів, показували вертепну драму. На одній стороні зірки зображали людське обличчя чи сонце, на другому – поклоніння магів або щось подібне. Усередину вставляли свічку, що освітлювала, як усі фігури. Згодом організатори вистав вийшли за рамки обичайки і змайстрували спеціальний будиночок, якому дали назву “Вертеп”. І він був не просто виплодом фантазії його майстрів, а мав пряме відношення до дії, яка в ньому відбувається.

Ось як описує дію свідок вертепної вистави в Куп’янському повіті 1880 р.: “Позад вертепу сидить хазяїн його; він випускає фігури і говорить за них. Деякі сцени він говорить речитативом, а деякі співає. Поруч з хазяїном сидить його помічник, який супроводить його спів грою на бандурі”. Тут же знаходимо й зауваження, що на ярмарках виставлялася лише світська частина вертепної драми, бо місцева влада забороняла показувати духовну [7]. У виставі також брав участь і хор, “музичний коментатор” подій, котрий слугує невід’ємною частиною вертепу і виконує функцію допоміжного персонажа. Музика у вертепі відігравала важливу роль, вона передувала появі персонажів, домальовувала образи дійових осіб і визначала характер подій, що відбувалися перед очима глядачів.

Розгляд драматургічних функцій хору у вертепній драмі та зіставлення їх із функціями хору в шкільній драмі переконує в існуванні впливу шкільного театру на створення народної вертепної драми. Це був своєрідний “онароднений” варіант різдвяної драми” [5, с.66].

Текст вертепної драми – це цікаве поєднання “книжних” елементів з “народними”. Перша частина вертепу написана старою “книжною” мовою з великою кількістю церковнослов’янізмів. Про “книжне” походження “святої” частини вертепу свідчить ще й те, що вона майже незмінна в усіх списках відомих нам вертепів. Друга ж, “народна”, частина змінна залежно від історичних періодів, місцевих умов та, найголовніше, здібності й дотепності вертепника. “Друга частина вертепу, – як стверджує В.Данченко, – виникла набагато пізніше за першу, бо в ній спершу не було й потреби”. Вона “розвинулася з різних комічних сценок, а також великої кількості існуючих на той час діалогів та народних пісень”. Джерелом другої частини вертепної драми була виключно усна творчість, перенасичена народними фразеологізмами, прислів’ями, приказками. В.Данченко прагне пояснити причинну зумовленість появи другої частини вертепної драми. Він зазначає: “З часом глядач уже не захоплювався багато разів баченою виставою, а зміст її знав уже майже напам’ять. Щоб привернути увагу до серйозного сюжету, на допомогу приходив народний театр з його побутовими сценками, гумором, анекдотичними оповіданнями. З’являються сатиричні сцени, що викривають польських гнобителів”. Відповідно змінився будиночок: “Щоб не змішувати високе й низьке, серйозне й смішне, а головне – релігійне і світське, вертеп відповідно розділили на два поверхи,

з двома самостійними сценами, обгородженими балюстрадами. На верхньому поверсі розігрувалася євангельська легенда про народження Христа, на нижньому – народні сценки” [4, 65, 66].

Вертепне дійство супроводжувалося танцями та піснями. Друга частина музики вертепу незрівнянно різноманітніша, адже вона відтворювала характер всенародного свята з приводу народження Ісуса Христа. Має всі ознаки справжньої народної творчості з її безмежною фантазією, сатирою, через яку виразно розкриваються характери персонажів, їхня вдача. У ній багато завзяття і гумору, особливо в танцювальних номерах.

У композиції лялькового вертепу Західного Поділля зустрічається і построзв’язка, яка в основному слугує для представлення тих національних меншин, які упродовж багатьох віків проживали разом із титульним народом. Найбільш репрезентативними серед них є Жид і Жидівка. Ці персонажі в ляльковому вертепі акумулюють весь спектр ставлення до них місцевого населення. Вони характеризуються наслідуванням їхньої мови, музичного побуту (пісенного та танцювального), одягу, зовнішнього вигляду, поведінки [8, с.15]. Часто-густо Мошко виступає комічним героєм або просто надто ретельним комерсантом, котрому не має діла до Сина Божого, коли йдеться про прибуток. Комізм персонажа, не беручи до уваги його зовнішній вигляд, досягається в діалогах з Іродом, його воїнами і особливо з Сурою.

Комізм у пересічному вертепі створюється арсеналом різноманітних засобів, зокрема, широко використовуються оксюмори (навмисне поєднання контрастних, протилежних понять), гра омонімами та синонімами, інтонаційне переосмислення деяких слів і зворотів [9, с.25].

Вертепні вистави, як правило, супроводжувалися грою на музичних інструментах. Так, для супроводу першої дії, де йшлося про народження Ісуса Христа, застосовували колісну ліру, яка певною мірою імітувала орган, підкреслювала урочистий характер видовища. У різних регіонах України використовувався характерний для них народний інструментарій (скрипка, сопілка, колісна ліра, бубон).

Найбільшого поширення вертепні вистави отримали в другій половині XVIII століття. Особливо це прослідковується в добу занепаду Києво-Могилянської академії, коли число вертепників поповнювалося її вихованцями, що йшли в народ популяризувати українські вистави у вигляді лялькового театру. Така форма була найзручніша з огляду на переслідування з боку московського уряду, щоб підтримувати в народі любов і плекання своїх колядок та поширювати правду про такі, наприклад, історичні події, як руйнування Запорозької Січі, про що йдеться у вертепі “Запорожець”.

Як відомо, у XVIII столітті, а особливо після поразки під Полтавою року 1709, в Україні знаходились “постої” російських військ, що дуже допікали нашому населенню. Воно залишалось незадоволеним москалями, що стало поштовхом до різних вставок і дотепів у вертепних дійствах з натяками на кривду Україні від московського сусіда та сатиричних висміювань його та політики. Визвольні народні заворушення дали великий поштовх розитковій творчій ініціативи, пов’язаної з визвольною боротьбою. Народна пісня у драматургічній формі вертепу свідчить не тільки про реальне становище українського народу, його страждання й обурення, а перетворюється в бойову силу. Мандрівні музиканти, актори, переважно “мандрівні дяки” були не тільки носіями цього мистецтва, а й виразниками народної ідеології. Вони виховували патріотизм, будили національні почуття. Історія про царя Ірода

втрачає свою актуальність і перетворюється у виступ проти поневолювачів й “розкошників”, котрих теж треба відправити до пекла.

Підсумовуючи, слід відмітити, що традиція різдвяного вертепу сягає сивої давнини. Але за роки більшовизму календарна народна обрядовість вважалася “небажаним” жанром народної творчості, тому викорчувувалась і переслідувалась як “шкідливий пережиток минулого”. На “фольклорних відьом” оголошувалось адміністративне полювання. Унаслідок демократизації суспільства, коли помітно підвищився загальний рівень поваги до історичного минулого народу, давні українські звичаї вийшли з підпілля і переживають своє друге народження. Народ не тільки добирає до вподобаного дива пісні гумору і сатиру, влучне слово, а й з роду в рід примножував і збагачував свій красень-вертеп. Без вертепного дійства немислимі в нас Різдвяні свята, не пізнати українську душу.

Вертеп – це художній продукт народу. У ньому простежується ідея боротьби добра і зла, життя і смерті, що так зараз потрібна нашому народу, нашій молоді. Оволодіваючи тонкощами різних мистецьких жанрів, молодь засвоює моральні, естетичні, ідейні аспекти духовності українського народу. Вона концентрує в собі національний дух і стає спроможною пропагувати і відстоювати все своє рідне на найвищих рівнях.

Вертеп – це не просто веселе видовище або ілюстрація до біблійного сюжету, енциклопедія народного життя. Мабуть, тут і криється загадка його буття.

Існує повір'я: людина, котра не знає народних звичаїв, вовком ходить серед людей від Юрія до Миколая. Тож, шановні батьки, дідусі і бабусі, подбайте, щоб ваші діти знали й любили обряди та звичаї нашого краю.

1. Вірування і обичаї нашого народу на святий вечір і різдво // Подкарпатська Русь. – 1930. – № 1–2. – 28 с.
2. Волицька І.В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат. – К.: Наукова думка, 1992. – 139 с.
3. Воспоминания М.К. Чалого. – К.: Старина. – 1889. – Ч. I–II.
4. Данченко В.Б. Український вертеп. Народна творчість та етнографія, 1973. – № 1. – С 64–67.
5. Корній Л.П. Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст. – К.: Інститут історії України АН, 1993. – 66 с.
6. Марковський Є.В. Український вертеп: Розвідки й тексти. – К., 1929. – Вип. 1. – 202 с.
7. Селиванов А. Вертеп в Купянском уезде Харьковской губернии // Киевская старина. – 1884. – № 3. – 513 с.
8. Смоляк П.О. Ляльковий вертеп Західного Поділля. – Тернопіль: СМП “Астон”, 2004. – 68 с.
9. Хланта І.В. Закарпатський вертеп. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 235 с.
10. Шафонский А. Черниговского намесничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное намесничество составлено. – Чернигов. – 1786. – К., 1851. – XXII, 697 с.

The ceremonial essential element of the Ukrainian den is represented in the article; the detailed description of architecture (constructions) of dens small boxes, “stars”, is given; dramaturgy of den action is exposed, description is given to musical accompaniment, text and acting's persons.

Key words: *Ukrainian den, dens small boxes, “stars”, musical accompaniment, acting's persons.*